सर्वतंत्र स्वतंत्र श्री मार्तण्डसोमयाजिनिरचितः

श्री शुक्लयजुर्वेदकण्वशाखीयः

श्राद्धमार्तण्डः ।

अयं

दैवज्ञोपाध्यश्रीरामचन्द्रसूरिसूनुना चिदम्बरशर्मणा संगृहीतः ।

श्रीमत्पूज्य यज्ञेश्वराध्वरिसूरिसूनवः श्रीचिदम्बरसोमयाजिन
(वडालि) इत्येतैः परिष्कृत्य सुसँस्कृतः ।

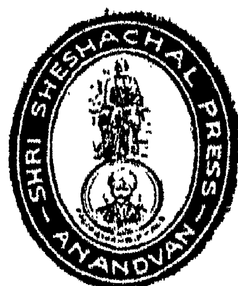

[द्वितीयं मुद्रणं]

शा. शक १८५७

मूल्यमेकं रूप्यं । [१-०-०]

प्रकाशकः—
भि. प. काळे,
श्री शेषाचल प्रिंटिंग प्रेस्, आनंदवन.

Printed by B. P. KALE, at the
Shri Sheshachal Printing Press
ANANDVAN, Dt. Dharwar.

श्राद्धमार्तण्डस्य विषयानुक्रमः

(२ श्राद्धभेदाः)

॥ श्रीयाज्ञवल्क्यगुरुभ्यो नमः ॥

श्राद्धमार्तण्डः

१ अथ श्राद्धपरिभाषा ।

श्रीगणेशं गिरं नत्वा मार्तण्डं कुलदैवतं । पितरौ श्रीस्वप्रकाशसद्गुरूनपि संततं ॥१॥ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं कात्यायनमुनीनपि । मान्यान्कर्कमुखान्भाष्यकारानपि पुरातनान् ॥२॥ सूत्रं भाष्याणि मान्यानि कारिकाः परिशिष्टकं । धर्मशास्त्रनिबंधांश्च समालोक्य यथामति ॥३॥ काण्वस्तनोति मार्तंडसोमयाजी समासतः । काण्वद्विजकृते काण्वश्राद्धमार्तंडमुत्तमं ॥४॥

अथात्र भगवता महर्षिणा कात्यायनाचार्येण परिशिष्टे सूत्रितानां श्राद्धनामन्येषां चावश्यकानां स्मृत्यंतरोक्तानां प्रयोगाः संगृह्यंते । तत्रादाविह प्रयोगसौकर्याय प्राचीनानि स्मृतिवचनानि विविच्य तेभ्यः सारं संगृह्य संक्षेपतः परिभाषार्थं लिख्यते । अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत । श्राद्धमिति कर्मणो नामधेयं । तत्र कर्कमते पिंडदानस्यैव श्राद्धमिति नामधेयं । ततश्च पिंडदानाकरणेऽभ्यावृत्तिः । पिंडदान

ब्राह्मणभोजनाग्नौकरणत्रयाणां कर्मणां समुदायस्येत्यन्ये। श्राद्धशब्दः स्फुटीकृतो ब्रह्मांडे "देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत्। पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दानं श्राद्ध मुदाहृतम् ॥ इति ॥ धर्मप्रदीपे च "यजुषां पिंडदानं स्यात् बह्वृचां द्विजतर्पणम्। श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं साम वेदिनाम् इति ॥ नित्यनैमित्तिककाम्यवृद्धिश्राद्धसपिंडीकरण पार्वणगोष्ठीशुद्धिकर्मांगदैविकयात्रांगपुष्टीति भेदेन द्वादश विधानि श्राद्धानि। तत्र पितृत्रयमातामहत्रयेति षड्देवतात्मकं दैवहीनं अहन्यहनि क्रियमाणं श्राद्धं नित्यश्राद्धं ॥ एको द्देशेन क्रियमाणं एकपिंडयुतं अदैवं यदेकोद्दिष्टश्राद्ध तन्नै मित्तिकम् ॥ २ ॥अभिप्रेतार्थसिद्धये यत् श्राद्धं क्रियते तत्का म्यम् ॥ ३ ॥ पुत्रजन्मविवाहादौ क्रियमाणं सदैवं नवदैवत्यं (श्री गदाधरदीक्षितादीनां मतेतु) षड्दैवत्यं(अनंताचार्यादीनां मतेन) वा श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं ॥ ४ ॥ मृतस्य द्वादशाहादि काले पिंडार्घसंयोजनादिरूपं पार्वणैकोद्दिष्टरूपं यत्क्रियते, तत्सपिंडीकरणं ॥ ५ ॥ पित्रादित्रयोद्देशेन सदैवं पिंडत्रययुतं आब्दिकादौ क्रियमाणं श्राद्धं पार्वणं। इदं पार्वणं एक पार्वणकाद्विपार्वणकात्रिपार्वणकभेदात् त्रिविधं। तत्र पित्रादे मृततिथौ क्रियामाणं प्रतिसांवत्सरीकं एकपार्वणं ॥ महालया न्वष्टक्यादिभिन्नानि अमावास्यादिषु क्रियमाणानि षण्णवति

श्राद्धांतर्गतानि श्राद्धानि द्विपार्वणकाणि ।। षण्णवतिश्राद्धानि, अमा द्वादश, युगादयश्चतस्रः, मन्वादयश्चतुर्दश, संक्रांतयो द्वादश, वैधृतयस्त्रयोदश, व्यतीपातास्त्रयोदश, महालयाः षोडश पूर्वेद्युः श्राद्धानि चत्वारि, अष्टकाश्राद्धानि चत्वारि, अन्वष्टका श्राद्धानि चत्वारि, एवं संवत्सरेण षण्णवतिः श्राद्धानि भवंति । द्विपार्वणकश्राद्धेषु सपत्नीकपित्रादित्रयस्य सपत्नीकमातामहादित्रयस्य चैवोद्देशः । अन्वष्टकादिश्राद्धं त्रिपार्वणक।अत्र पित्रादित्रयमात्रादित्रयमातामहादित्रयाणामुद्देशः ।। महालयश्राद्धतीर्थश्राद्धयोः पार्वणश्राद्ध एवांतर्भावः।। एते पार्वणैकोद्दिष्टरूपे । पित्रादिपार्वणत्रयस्य पत्न्याद्येकोद्दिष्टगणस्य चोद्देशात् ।। अत्रपितरः पितृत्रयी, मातृत्रयी, सपत्नीकमातामहत्रयी, (शक्तौ मातामहीत्रय्यपि पृथक्कार्या) पत्नी, सुतः, सुता, पितृव्यः, मातुलः, भ्राता, (एते पितृव्यादयः सपत्नीकाः ससुता ग्राह्याः तत्र सपत्नीकः ससुत इत्यादि प्रयोगः) पितृष्वसा, मातृष्वसा, आत्मभगिनी, (एता अपि अपत्यभर्तृयुक्ताः, सभर्तृकाः ससुता इत्यादि प्रयोगः) श्वशुरः (श्वश्रूरपि ग्राह्येति स्मृतिचंद्रिकायां) गुरुः, शिष्याः, आप्ताः, (हितकर्ता) इति । अत्र सति विभवे स्वामिऋत्विक्पोषकाचार्यजामातृद्रव्यदाः सापत्नमातृपिताऽपीति श्राद्धमंजर्याम् ।। ६ ।। गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धं गोष्ठी

श्राद्धं ॥७॥ शुद्धये क्रियामाणं श्राद्धं शुद्धिश्राद्धं ॥८॥ गर्भाधानपुंसवनसीमंतेषु आधाने सोमयागे च क्रियमाणं वृद्धिश्राद्धं कर्मांगं ॥ ९ ॥ देवानुद्दिश्य क्रियमाणं श्राद्धं दैविकं ॥१०॥ तीर्थयात्रादौ सर्पिषा क्रियमाणं श्राद्धं यात्रांगं ॥११॥ शरीरोपचये अर्थोपचये वा क्रियमाणं श्राद्धं पुष्टिश्राद्धं ॥१२॥ एतेषां लक्षणानि ग्रंथांतरेषु विस्तरेण प्रोक्तानि । पार्वणैकोद्दिष्टवृद्धिसपिंडीकरणात्मकमिति चतुर्विधमेव मुख्यं तस्यैवायं प्रपंच इति ।

२ अथ श्राद्धदेशः । कुरुक्षेत्रप्रभासपुष्करप्रयागकाशीगंगायमुनानर्मदातीर नैमिषगंगाद्वारगयाशीर्षाक्षय्यवटादिषु श्राद्धकरणे महाफलं । तुलसीकाननछायाशालग्रामचक्रांकितसन्निधावपि कृतं श्राद्धमक्षय्यतां व्रजति । परकीयदेशांतारिक्षादिनिषिद्धदेशे श्राद्धं न कार्यं । परकीयगृहे प्रवासादिना श्राद्धप्रसक्तौ तद्गृहस्वामिने द्रव्यं दत्वा तदनुज्ञां वा संपाद्य कार्यं । एवं प्रशस्तदेशे कृमिकेशास्थिश्लेष्मास्थिवर्जितां रजस्वलादर्शनादिरहितां दक्षिणाप्रवणां भुवं गोमयेनोपलिप्य तत्र श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धदिने श्राद्धात्पूर्वं बालेभ्यो भोजनदानं अतिथिभ्यो भिक्षादानं गृहेरंगमालाकरणं कर्त्रा कंठे मालाधारणं गंधाद्यलंकरणं च न कार्यं। स्त्रियोऽपि मुक्तकेशत्वरोदनहसनाकारणभाषणादि न कुर्युः ।

३ अथ श्राद्धकालाः—तेच श्राद्धभेदाविमर्शनावसरे संक्षेपतः प्रोक्ताः अथापि स्फुटबोधायात्र पुनः कथ्यंते । अमावास्यायुगादिमन्वादिसंक्रांतिवैधृतिव्यतिपातमहालय पूर्वेद्युरष्टकान्वष्टकाः महातीर्थप्राप्तिः मृताहः ग्रहणद्वयं श्राद्धंप्रतिरुचिः श्रोत्रियादिब्राह्मणसंपत्तिः अर्धोदयकपिलाषष्ठ्याद्यलभ्ययोगाः ग्रहपीडाः दुःस्वप्नदर्शनं नवान्नप्राप्तिः नवोदकप्राप्तिः गृहप्रच्छादननिमित्तमिति श्राद्धकालाः । पद्मकयोगादयोऽन्येपि कालविशेषाः ग्रंथांतरेषु दृश्यंते। तेच तत एवावसेयाः ।

४ क्षयाहनिर्णयः॥ यस्मिन् मासपक्षतिथिस्पृष्टेऽहनि यः म्रियते, प्रत्यब्दं तं क्षयाहं तस्यावगंतव्यं ॥ तच्चाधिमासमृतानां प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मासे कार्यं। मध्ये यद्यधिमासो भवेत् तदा त्रयोदशे मासे कार्यं । यद्यंतेऽधिमासः तदाऽस्मिन्नेवाधिमासे कार्यं। द्वितीयादिवार्षिकं तु शुद्धमास एव॥ अधिमासमृतानां तु यदा स एव मासोऽधिमासः स्यात्तदा तत्रैवाधिमासे कार्यं ॥

५ मृततिथ्यज्ञाने निर्णयः—प्रवासमरणादिना क्षयाहतिथेरज्ञाने तन्मासस्य कृष्णाष्टम्यां कृष्णैकादश्यां अमायां शुक्लैकादश्यां वा कार्यं । यदि तिथिर्ज्ञाता मासो न ज्ञातस्तदा मार्गशीर्षे माघे भाद्रपदे आषाढे वा तत्तिथौ कार्यं । तिथि

मासयोरविज्ञाने माघे मार्गे वा अमायां कार्यं । अथवा प्रस्थान दिवसमासौ ग्राह्यौ । तयोरपि तिथेरज्ञाने प्रस्थानमासे दर्शे कार्यं । तिथेर्ज्ञाने मासाज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ । उभयस्याप्य विज्ञाने मृतवार्ताश्रवणकालिकौ तिथिमासौ ग्राह्यौ । तयोर-न्यातराज्ञाने प्रस्थानदिनमासवन्निर्णयः । एतयोरप्यविज्ञाने मार्गशीर्षे कार्यं ।

६ अथ श्राद्धारंभकालाः॥ अह्नः पंचदश मुहूर्ताः । तत्रा ष्टमो मुहूर्तः कुतुपसंज्ञकः । तत्रैव श्राद्धारंभः कार्यः । कुतु पादारभ्य मुहूर्तपंचकं श्राद्धकालाः । द्वादशो मुहूर्तो रौहिणः। तस्य लंघने महान् दोषः संभवति । नातस्तं लंघयेत् । एवं च उक्ते काले तिथेरसत्वेऽपि श्राद्धानुष्ठानं कार्यं । अत्र प्रसंगान्मनागिवतिथिद्वैधे विचारः । पार्वणश्राद्धं यस्यां तिथौ विहितं, सा चेद्दिनद्वयव्यापिनी तदा संपूर्णापराह्णव्या पिनी ग्राह्या । अपराह्णोनाम प्रातःसंगवमाध्याह्नापराह्नमा याह्नेतिपंचधाविभक्तस्य दिनस्य चतुर्थो भागः। यदि च दिन द्वयेऽपि संपूर्णापराह्णव्यापिनी तदा पूर्वा। दिनद्वयेऽपि अपरा ह्णव्याप्त्यभावस्तदाऽस्तात् प्राक्त्रिमुहूर्ता चेत्पूर्वा॥ तदभावे तु परैव। यदा दिनद्वयेऽपराह्णैकदेशव्यापिनी तदा यस्मि न्नहनि अधिकव्यापिनी सैव ग्राह्या ॥ दिनद्वयेऽप्यपराह्णैक देशव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा वृद्धौ साम्ये च परेति बहवः ॥

साम्ये पूर्वेति हेमाद्रिः ॥ अत्र क्षयवृद्धी उत्तरातिथिगते ग्राह्ये ॥ न ग्राह्ये तिथिगते ॥ पिंडपितृयज्ञादिने सायाह्नेऽपि पार्वणं कार्यम् ॥ अनुज्ञातत्वात्। विघ्नवशाद्दिने दर्शमासिक सांवत्सरीकश्राद्धं रात्रावपि प्रथमप्रहरपर्यंतं कार्यम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ॥ अत्र मध्यान्ह शब्देन मध्यान्हैकदेशः ॥ कुतुपरौहिणाख्यो मुहूर्तद्वयात्मकः कालो गृह्यते ॥ कुतुपपूर्वभाग एवारंभः ॥ अत्रापि तिथेर्द्वैविध्ये पार्वणतिथिवन्निर्णयः ॥ दिनद्वये तुल्यैकदेशव्याप्तौ पूर्वैवेति कमलाकरः ॥ आमहेमश्राद्धयोस्तु पूर्वाह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ॥ तिथिद्वैधे तु प्रागुक्त एव निर्णयः ॥

७ अथ श्राद्धेऽधिकारिणः । श्राद्धे साग्निकस्यैवाधिकारः ॥ न निराग्निकस्येति कर्काचार्याः ॥ साग्निकनिराग्निकयोर्नित्यं श्राद्धमिति गदाधरदीक्षितादयः ॥ तत्र मातापित्रोः श्राद्धे औरसः पुत्रोऽधिकारी ॥ उपनीतपौत्रसत्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः पुत्रश्च न जन्मतोऽधिकारी ॥ किंतु वर्षोत्तरम् ॥ पूर्णत्रिवर्षस्याकृतचूडस्य स्वधोच्चारण मात्रेऽधिकारः ॥ न वैदिकमंत्रोच्चारेण ॥ कृतचूडस्य वैदिक मंत्रोच्चारणेऽपि ॥ औरसानां पुत्राणां अनेकत्वे ज्येष्ठ एवाधिकारी । ज्येष्ठस्याभावे असन्निधाने पातित्यादिनानाधिकारे वा ज्येष्ठानुजः । केचित्तु ज्येष्ठासन्निधानादौ कनी

ष्ठोऽधिकारीति वदंति ॥ अत्र मूलं चिंत्यं ॥ पुत्राभावे पौत्रः॥ तस्याभावे पौत्रः । तस्याभावे दत्तकः पुत्रः । स च और्ध्व देहिके उपनीतः ॥ अन्यत्र दर्शादावनुपनीतः ॥ तदभावे सपत्नीपुत्रः॥ तदभावे भर्तुः पत्नी॥ पत्न्याश्च भर्ता॥ पत्न्या भावे अविभक्तस्य सोदरः । भ्रातृतत्पुत्रसत्वे कानिष्ठश्च भ्रातैव। भ्रातुरभावे तत्पुत्रः। सहोदरभ्रातृतत्पुत्राभावे असोदरोभ्राता॥ तदभावे असोदरभ्रातृपुत्रः। विभक्तस्य तु दुहिता ॥ तत्रोढा नूढसमवाये ऊढैव । दुहितुरभावे दौहित्रः । तत्र दौहित्र भ्रातृपुत्रसत्वे विभक्तस्य दौहित्रः । आविभक्तस्य भ्रातृपुत्रः॥ तदभावे पिता ॥ पितुरभावे माता ॥ मात्रभावे स्नुषा । तस्या अभावे स्वसा । तस्या अभावे भागिनेयः ॥ तस्या भावे पितृव्यतत्पुत्रादयः सपिंडाः । तेषामभावे सोदकाः । तेषामभावे सगोत्राः ॥ तेषामभावे मातामहमातुलतत्पुत्रा-दयो मातृसपिंडाः । तदभावे स्वपितृस्वसृपुत्राः । तदभावे स्वमातृस्वसृपुत्राः । तदभावे पितुः पितृस्वसृपुत्राः । तदभावे पितुर्मातृस्वसृपुत्राः। तदभावे पितुर्मातुलपुत्राः। तदभावे मातुः पितृष्वसृपुत्राः । तदभावे मातुर्मातृष्वसृपुत्राः ॥ तदभावे मातुर्मातुलपुत्राः ॥ तदभावे शिष्यः ॥ तदभावे ऋत्विक् ॥ तदभावे आचार्यः ॥ तदभावे जामाता ॥ जामातुः श्वशुरः॥ तदभावे सखा ॥ तदभावे कश्चिद्धनहारी । स च विप्रो

विप्रस्य । तदभावे धर्मपुत्रः ॥ अत्राभावो नाम असन्निधि-र्नाशो वा ॥

८ अथ श्राद्धे पितरः । ते च श्राद्धभेदविमर्शनावसरे प्रपंचिता एव । मातृश्राद्धे विशेषः प्रोच्यते "क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्क्रिया । केचिदिच्छंति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षयः । अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह" । अपिच "स्वेन भर्त्रासमं श्राद्धं नारी भुंक्ते सुधासमं । पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही ॥ अत्र मातृशब्दो जनन्यामेव । तेन सापत्नमातृभ्यो न दद्यात् । एवं पितामहीशब्देन पितृजनन्यादय एवोच्यंते ॥ तत्सपत्नीभ्यो न देयं ॥ कारुण्येन महालयादौ देयं ॥

९ अथ विश्वेदेवाः--कर्मांगे, क्रतुदक्षसंज्ञकाः । वृद्धि श्राद्धे सत्यवसू ॥ काम्यश्राद्धे महालये च धूरिलोचनौ । नैमित्तिके (सपिंडीकरणे) नवान्नलंभनादौ अष्टकाश्राद्धे चकाम कालौ सर्वत्र पार्वणश्राद्धे विनावचनं पुरूरवार्द्रवौ ॥

१० अथ श्राद्धे विप्राः--तेच श्रुतशीलवृत्तसंपन्ना ब्रह्म विदः सत्यभाषिण आहिताग्नयस्तत्सुता वा असमानगोत्रा अस मानप्रवरा असंबंधिनश्चोत्तमाः ॥ मातामहमातुलो भागिनेयो दौहित्रो जामाता गुरुः शिष्यो याज्यः श्वशुरः ऋत्विक्शालकः

पितृष्वसृपुत्रा मातुलपुत्रोऽतिथिः सगोत्रो मित्रमिति मध्यमाः॥ दौहित्रजामातृस्वस्रीयादीनां विद्यादिगुणवतां श्राद्धे निमंत्रणाभावे दोषः ॥ गुणराहित्ये दोषो न । षट्पुरुषेभ्योर्वाक्सगोत्राः श्राद्धे न निमंत्रणीयाः । तत्परतोऽन्यविप्रासंभवे निमंत्रणीयाः । ऋत्विजः सपिंडाः संबंधिनः शिष्याश्च वैश्वदेवे नियोज्या नतु पित्र्ये । अन्येऽपि विगुणा विप्रा देवस्थाने योज्याः॥ द्विषद्रोगिहीनाधिकांगकृतघ्नज्योतिष वैद्यवृत्तिराजभृत्यगायकवेदविक्रयिदेवलकदारसुतत्यागिकाणांधबधिरमूकपंगुखल्वाटकुनखिनटकृष्णदंतपतितव्रात्यजारकर्मनिरतशूद्रयाजकायाज्ययाजकश्मश्रुहीनजटिलक्लीबकुष्ठिकुब्जवामनपुत्रहीनपरशाखोपनीतवार्धुषिकसर्वविक्रयचौरकर्मनिरतादयो वर्ज्याः । अत्र ग्राह्यविप्रत्वोक्तावेव तद्भिन्नानां वर्ज्यत्वसिद्धौ पुनर्वर्ज्यविप्रलिखनं वर्ज्यभिन्नानां निर्गुणानामपि विप्राणामसंभवे ग्राह्यत्वापेक्षया । श्रुतशीलादिगुणवत्त्वे कुष्ठित्वादिशरीरदोषाणां न दूषकत्वं। गयादौ निर्गुणा अपि विप्रास्तत्रत्या एव भोज्याः। एकस्मिन् श्राद्धे द्वौ भ्रातरौ पितृपुत्रौ च नैव भोज्यौ ॥

११ अथ विप्रसंख्या ॥ वैश्वदेवे समाः, पित्र्ये विषमाः, तेन वैश्वदेवे द्वौ, त्रयः पित्रे, इति पंच ॥ अथवा चत्वारो दैवे पित्र्ये पित्रादीनां प्रत्येकं त्रयस्त्रय इति त्रयोदश ॥

यद्वा पित्रादीनां प्रत्येकं पंच पंचेति एकोनाविंशतिः ॥ एवं दर्शादौ पार्वणाधिक्ये विप्राधिक्यं ॥ एवं च वैश्वदेवे द्वौ चतुरो वोपवेश्य पित्रादिषु प्रत्येकं एकं त्रीन् पंच सप्त वोप वेशयेदिति सारः ॥ अशक्तौ दैवे पितृपार्वणे चैकैक इति द्वौ विप्रौ ॥ द्वौ देवे पित्र्ये चैक इति पक्षो निर्मूलः । अशक्तौ पार्वणद्वयेप्येको विप्रः । एक एव विप्रश्चेद्वैश्वदेवे शिवलिंगं शालग्रामशिलां वा निधाय सर्वं श्राद्धं समाचरेत् ॥ महालयादौ शक्तौ देवे द्वौ पार्वणत्रयार्थं प्रत्येकं त्रीनित्येवं नव पत्न्याद्येकोद्दिष्टगणे प्रतिदैवतमेकैकमिति विप्रान्नि मंत्रयेत् ॥ अशक्तो दैवे एकं प्रतिपार्वणमेकैकमिति पार्वण त्रये त्रिन् सर्वैकोद्दिष्टगणे एकं इति विप्रान्निमंत्रयेत् ॥ देवे विप्रद्वयसंभवे प्रतिपार्वणं त्रय एव विप्राः । नतु दैवे द्वौ प्रतिपार्वणं एक इति वा । प्रतिपार्वणं त्रीन् देवार्थमेक इति वैषम्यं न कार्यं । देवे न्यूनवयस्काः । पित्रादिषु यथोत्तरं वृद्धवृद्धतरवृद्धतमाः । मातुः श्राद्धे सुवासिन्योऽपि भोजनीयाः ॥

१२ अथ विप्रनिमंत्रणं । तच्च श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युः सायंतनकृत्योत्तरं भुक्तवत्सु द्विजेषु कार्यं । श्राद्धदिने वा प्रातराह्निकोत्तरं । श्राद्धार्थं समनुप्राप्तान्भूयो विप्रान्निमंत्रये दिति पृथ्वीचंद्रोदये नारदस्मरणात् श्राद्धार्थं निमंत्रितानां

विप्राणांगृहागमने चेति वारत्रयं विप्रनिमंत्रणं भवति ॥

श्राद्धे यजमानस्य विप्राणां च नियमः। तेच मनोवाक्कर्मभिरहिंसा निमंत्रितब्राह्मणापरित्यागः तांबूलक्षुरकर्माभ्यंजनदंतधावनपरित्यागश्चेति यजमानस्य। निमंत्रणमभ्युगम्यानपक्रमणं अन्यत्रभोजनं एकत्र निमंत्रितस्यान्येषामन्नादेरप्यग्रहणं आहूतस्यकृतपकालाद्यनतिक्रमणं इति विप्राणां। निमंत्रणादुपरि श्राद्धान्नव्यतिरिक्तभोजनासत्यवादिताशौचमत्वरितत्त्वमृतौ स्वदारेष्वपि नियुक्तस्यापि मैथुनाकरणं। विशेषतः शूद्रायाः परिहरणं। श्रमस्वाध्यायक्रोधक्रौर्यकलहद्यूतभारोद्वहनप्रतिग्रहप्रमाद मदमोहलोभाहंकारकार्पण्यस्तेयवर्जनमित्युभयेषां नियमाः ॥

दैवपूर्वकत्व विचारः। दैवपूर्वं श्राद्धमिति पारिशिष्टे। मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः निमंत्रणादिपदार्थजातंसर्वं दैवपूर्वमित्युक्तं। विसर्जनं तु पितृपूर्वकमिति। सूत्रकारमते दैवपूर्वं श्राद्धमिति सूत्रणान्निमंत्रणादिविसर्जनांतं पदार्थजातमखिलं दैवपूर्वमिति। धर्मप्रदीपेऽपि। विसर्गश्चोल्मुकश्चाग्नौकरणं पंक्तिवारणं। करशुद्धिरपोशानं पितृपूर्वाणि षट् सदा। इति। विसर्जनं प्रश्नः प्रदक्षिणा भुंक्ते चाचमनमिति पितृपूर्वाणीति स्मृत्यंतरे। अन्यत्र हस्तोच्छिष्टापनयनं आह्वानं विसर्जनं दक्षिणां सौमनस्यं चेति पितृपूर्वाणीत्युक्तं।

१३ सव्यापसव्यादिविचारः-दैवे यज्ञोपवीतिता, उदङ्-मुखता, दक्षिणजानुनिपातः, दैवतीर्थं, प्रदक्षिणता, उदगपवर्गता दर्भाणां प्रागग्रता चेत्यादयो धर्माः। पित्र्ये तु प्राचीनावीतिता, दक्षिणाभिमुखता वामजानुनिपातः, पितृतीर्थं, अप्रदक्षिणता, दक्षिणापवर्गता, दर्भाणां दक्षिणापवर्गतेत्यादयाः।

अत्र प्रसंगाद्दैवपित्र्यादिविचारः संक्षेपतः। श्राद्धकर्मण्यस्मिन् पित्र्यं दैवं उभयात्मकं लौकिकं चेति चतुर्विधं कर्म। तत्र स्वधावाचनादि पित्र्यं, विश्वेदेवाः प्रीयंतामित्यादि दैवं। संकल्पवाक्यं, नीवीबंधः, गायत्रीमधुवातादि जपः, शेषान्नविनियोगः, अनुव्रजनं, चैवमादीनि उभयात्मकानि। अन्नपरिवेषणं, अतिथिभोजनं, ब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणं, अद्यमे सफलं जन्मेत्यादि उच्छिष्टोद्वासनं चेत्येवमादीनि लौकिकानि पित्र्ये उभयात्मके च कर्मणि प्राचीनावीतिता, दैवे लौकिकेच यज्ञोपवीतिता।

१४ प्रश्नप्रतिप्रश्नविचारः—प्रश्नस्तु पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान्वा। आद्यपक्षे "यं प्रतिप्रश्नस्तस्यैव प्रतिवचनमिति नियमोक्तत्वात् पंक्तिमूर्धन्यस्यैव प्रतिप्रश्नः। द्वितीये तु सर्वेषां॥

१५ संबधाद्युच्चारविचारः-उच्चारे, संबंधो नाम गोत्रं रूपमिति क्रमः। श्राद्धकाशिकादौ, गोत्रसंबंधनामानीति

भृगुव्यासयोगियाज्ञवल्क्याः । एवं च संबंधाद्युच्चारे विकल्पः अनंतदेवपादास्तु योगियाज्ञवल्क्यस्य वाजसनेयित्वात् तच्छाखाध्येतॄणां गुरुत्वाच्च कातीयानां गोत्रादिक्रम एव साधीयान् इत्याहुः । एनमेव पक्षमंगीकृतवंतः श्रीरामवाजपेयिढौंढुवैद्यनाथमिश्रगदाधरदीक्षितप्रभृतयः । शर्मेति नाम ब्राह्मणस्य ग्राह्यं इति बौधायनः । स्त्रीणांतु नाम दांतं ज्ञेयं॥ यथा पार्वती दा इति । केचिद्देवीशब्दांतमाहुः । यथा पार्वती देवी इति । अन्येतु उभयांतमाहुः । यथा पार्वतीदेवीदा इति ॥ गोत्रशब्दोच्चारणं सकारेणसमन्वितं कार्यमिति काशिका । गोत्रस्यापरिज्ञाने काश्यपं गोत्रं ग्राह्यमितिमिंधो । नाम्नामज्ञाने पितृपितामहप्रपितामहत्येव ब्रूयादित्याश्वलायनः ॥ वसुरुद्रादित्यरूपेति रूपोच्चारे क्रमः इति काशिका। संकल्पो निमंत्रणं पाद्यं आसनं आवाहनं अर्घ्यदानं गंधाद्याच्छादनांतोपचारः अन्ननिवेदनं अवनेजनं पिंडदानं प्रत्यवनेजनं अक्षय्यं स्वधावाचनं चेति संबंधाद्युच्चारे स्थलानि तत्र विभक्तिविचारः, संकल्पे आसने अक्षय्ये षष्ठिविभक्तिः। आवाहने द्वितीया । अन्नदाने चतुर्थी । पिंडदाने संबुद्धिः, त्यागे चतुर्थी । शेषेषु संबुद्धिः ।

१६ आचमनविचारः-श्राद्धारंभे द्विराचमनं, विप्रपादप्रक्षालनांते स्वपादप्रक्षालनपूर्वकं द्विराचमनं, देवार्चनांते पित्रर्च

नांते चैकैकमाचमनं विकिरदानांते द्विरेकंवा आघ्राणांते सकृत् श्राद्धांते स्वपादप्रक्षलनपूर्वकं द्विः । केचित्तु, भस्ममर्यादांते करशुद्ध्यंते उच्छिष्टचालनांतेऽपि सकृत्सकृदित्याहुः । भोक्तुस्तु, मंडलादुत्तरतः पादशौचांते द्विः पाणिहोमांते सकृत् भोजनांते द्विरिति । आचमनामिह स्मार्तं ग्राह्यं इति श्राद्ध मंजर्यां । पवित्रधारणोत्तरमेवाचमनम् ॥

१७ दर्भादिविचारः-समूलाः सकृदाच्छिन्नावा स्निग्धाः पुष्टा निर्दोषा दर्भा ग्राह्याः। हरिता अतिप्रशस्ताः । तेच पित्र्ये द्विगुणाः । वैश्वदेवे ऋजवः । दैवे पित्र्येच पवित्रपाणिनासीनेन देयाः । पवित्रपाणिरित्यत्र पवित्रं नाम ब्रह्मग्रंथिसमन्वितं दर्भद्वयात्मकं दर्भचतुष्टयात्मकं वा । दर्भत्रयात्मकमिति केचित्तत्र मूलं मृग्यं । ब्रह्मग्रंथिलक्षणं द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रादक्षिण्येन समग्रवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेश्यते चेद्ब्रह्मग्रंथिरिति हेमाद्रौ । अत्रकर्मणि हस्तद्वयेऽप्यनामिकयोः पवित्रधारणं कार्यमिति चंद्रिकायां । वामहस्ते दर्भधारणं नकार्यमिति संग्रहे ॥

पवित्रत्यागकालाः-श्राद्धारंभे धृतान् दर्भान् पाद्यांते च विसर्जयेत् । ततो देवार्चनांते, पित्रर्चनांते, विकिरदानांते आघ्राणांते श्राद्धांते च पूर्वपूर्वधृतदर्भान् त्यजेत् । पित्रर्चनांते दर्भत्यागो न दृश्यते ॥

१९ श्राद्धे मंत्रादौ–प्रणवर्षिदेवताच्छंदोविनियोगानां स्मरणं नैव कार्यमिति प्रयोगपारिजाते ।

२० संकल्पविचारः—देशकालाद्युच्चारपूर्वकं संकल्पः। स च विप्रोपवेशनांते कार्यः ॥ केचिदेतं द्विवारमिच्छंति ॥ अस्मिन्पक्षे, निमंत्रणोत्तरं प्रथमः, विप्रोपवेशनांते द्वितीयः॥ अन्येतु त्रिवारमाहुः ॥ अत्रपक्षे निमंत्रणात्पूर्वं प्रथमः निमंत्रणोत्तरं द्वितीयः विप्रोपवेशनांते तृतीयः ॥ अत्र पक्षत्रयेऽपि विप्रोपवेशनांते श्रूयमाणः संकल्प एव प्रधानः ॥

२१ पाद्यमंडलं–तच्च गृहद्वारसमीपेंऽगणे गोमयगोमूत्राभ्यां चतुरस्रं द्विहस्तं प्रादेशमात्रं वोदक्प्लवं दैवे,तद्दक्षिणतः षडंगुलांतरे च वर्तुलं चतुर्हस्तं वितस्तिमात्रं वा दक्षिणाप्लवं पित्र्ये इति धर्माब्धिसारे॥अरत्निमात्रं देवानां हस्तमात्रं पितॄणां इति संस्कारगणपतौ॥श्राद्धकर्मणि बाहुमात्रं मंडलमिति हेमाद्रिश्रपद्धतौ । पादप्रक्षालनोदकाचमनोदकसंसर्गो न कार्यः ॥

२२ आसनानि–-सौवर्णराजतताम्रदुकूलकंबलदारुज (श्रीपर्णीजंबूकदंबाम्रबकुलशर्मीश्लेष्मातकशालवृक्षज)तृणपर्णमयानिप्रशस्तानि॥आसनेषु आसनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपिवा॥ पित्र्यकर्मणि वामे च दैवे दद्यात्तु दक्षिणे इति ब्राह्मवचनात्सौवर्णाद्यासनोपरि दैवे प्रागग्रं दर्भद्वयं पित्र्ये दक्षिणाग्रमेकं दर्भं स्थापयेत् । दैवे चत्वारो दर्भा इति ग्रथांतरे ॥

दैविकविप्रानेकत्वे संज्ञकानां विश्वेषां देवानामिदमासन-मित्येकस्मै दत्वा पुनरन्यस्मा एवमेवदद्यात् ॥ अग्रे सर्वत्रैवं प्रयोगः ॥ पित्र्ये आसने दर्भाः पंच सप्त वेति क्वचित् ॥

२३ नीवीबंधः—सच पिंडपितृयज्ञे विहितः ॥ तथापि पिंडपितृयज्ञवदुपचार इति परिशिष्टे अतिदेशसूत्रणात्सांव-त्सरीकादौ सर्वत्र प्राप्तः । नीवीबन्धः पित्र्ये कर्माणि दक्षिण भागे कार्यः ॥

२४ अथार्घावचरिः—तत्रार्घपात्राणि सौवर्णराजतताम्र-खड्गमणिमय(शंखशुक्तिस्फटिकसंभव) पात्राणि प्रशस्तानि । अलाभे चैतेषां पलाशादियज्ञीयवृक्षपत्रपुटानि ग्राह्याणि ॥ दशांगुलं दैवपात्रं अष्टांगुलं पैत्र्यमिति श्राद्धमंजर्यां ॥ वैश्व देवस्थाने विप्रस्यैकत्वे द्वित्वादौ वा एकमेवार्घपात्रमासाद्य तमेवार्घपात्रं सर्वेभ्यो दद्यात् ॥ इति सिंधौ कमलाकरः कर्काचार्यांश्च । विप्रसंख्यया पात्राणि इति केचित् । चंद्रि-कादौ पात्रद्वयमित्युक्तं ॥ पित्र्ये पितृसंख्यया पात्राणि ॥ विप्रैकत्वे प्रतिदैवतमेकैकमर्घपात्रमासाद्य पृथक्पृथक्देवतो-द्देशेन सर्वानर्घान् दद्यात् ॥ एकैकस्यैकैकविप्रसंभवे एकै-कस्मै एकैकमर्घपात्रं दद्यात् ॥ पितुःस्थाने विप्रानेकत्वे तमेवार्घं मंत्रावृत्या प्रतिविप्रं दद्यात् ॥ एवं पैतामहादावपि। दैवार्घपात्रे दर्भद्वयात्मकं पवित्रं । पित्र्ये दर्भत्रयात्मकं ॥

एकोद्दिष्टे एकमर्घ्यपात्रं एकदर्भात्मकं पवित्रं च । अत्र देवावाहनोत्तरं यवावकिरणं दैविकार्घ्यपात्रे यवप्रक्षेपणंच सूत्रेऽनुपदेशान्नकार्यं किंतु तिलावकिरणं तिलानामेवप्रक्षेपणं कार्यमिति कर्काचार्याः यवैरन्ववकीर्येति याज्ञवल्क्यवचनाद्य-वावकिरणं यवप्रक्षेपंच बहवः कुर्वंति । जलप्रक्षेपादौ प्रतिपात्रं मंत्रावृत्तिः कार्या ॥ अर्घदानं हस्तेनैव कार्यं। अर्घदानेऽपि मंत्रावृत्तिः ॥ पात्रलग्नावशिष्टोदकादिसंस्रवान् प्रपितामहपात्रगतं पितामहपात्रे, पितामहपात्रगतं पितृपात्रे, समवनीय तत्पात्रं पितृद्विजवामपार्श्वे पवित्रोपर्यधोमुखं स्थापयेत् ॥ दर्शादावपि प्रागुक्तक्रमेण पितृपात्र एव सर्व-संस्रवसंग्रहः कार्यः । देवादिसर्वपात्राणां संस्रवप्रक्षेपः पितृपात्र इति श्राद्धकाशिका । पितृपात्रे संस्रवान् समवनीय पुत्रकामेन मुखाभ्यंजनं कार्यं । न्युब्जीकृतं पात्रं गंधतिल यवपुष्पैः संपूज्य तदुपरि कुशत्रयं स्थापयेत् ॥ केवलकुशत्रय स्यैव स्थापनमिति काशिकादिषु ॥

२५ अत्र प्रसंगान्मनागेव कांडानुसमयपदार्थानुसमय-योर्विचारः प्रदर्श्यते:—तत्र निमंत्रणादिसर्वपूजाकांडं दैवं समाप्य पैतृकं निमंत्रणादि पूजाकांडं आरभेदिति कांडानु समयः ॥ तत्तन्निमंत्रणं तत्तत्पाद्यमिति एकैकं पदार्थं सर्वेषां निर्वाह्य द्वितीयादिनिर्वाहः कार्य इति पदार्थानुसमयः गदा-

धरादिभिः भाष्ये पदार्थानुसमय एव प्राशस्त्येन निर्णीतः ॥ यथा याज्ञवल्क्यस्मृतौ, आवाहनार्घपूरणदानानां यद्यपि कांडानुसमयः प्रतीयते । तथापि पदार्थानुसमयो बोद्धव्यः ॥ तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगादिति परिभाषितत्वात् ॥ अस्यार्थः—तुल्यानां समानानां समवाये एकप्रयोगानुष्ठाने यत्साधारणं अंगजातं तत्सर्वेषां पूर्वं भवति ॥ तथा सत्यानुपूर्व्येण पदार्थाः कृताः भवंति । यथा श्राद्धे पित्रादिषड्यागाः एकत्र प्रयोगे क्रियंते । तत्र निमंत्रणादयः सर्वेषां क्रमेण पदार्था अनुष्ठिता भवंति ॥ अन्यथा एकैकस्य पित्रादेः सर्वयागस्य परिसमाप्तौ द्वितीयोपक्रमे प्रक्रमभंगः स्यात् ॥ प्रथमस्य विसर्जने द्वितीयस्यामंत्रणमापद्येत ॥ तथा सत्यानुपूर्विभंगः प्रसज्येत । तच्च निषिद्धं ॥ तस्मादेकैकं पदार्थजातं सर्वेषामपि निर्वाह्य द्वितीयादिनिर्वाहः कार्यः ॥ एवमपि बहुभिः पदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च न दोषाय ॥ नहि सजातीयैर्व्यवधानमिष्यते ॥ तस्मात्सर्वेषां निमंत्रण पाद्यादि ॥ एवमावाहनेऽपि आवाहनावकिरणजपसमुदाय रूपं ॥ जपेऽप्यायंतुन इति मंत्रलिंगात् । अत एव हि एकोद्दिष्टतीर्थश्राद्धनित्यश्राद्धसांकल्पिकश्राद्धेषु आवाहनादिनिवृत्तौ त्रयमपि निवर्तते कात्यायनस्य पदार्थानुसमय एवाभिमतः । देवावाहनानंतरं पित्रावाहनोक्तेः ॥ एकैकस्मिन्नप

आसिंचतीति सर्वपात्रेषु जलप्रक्षेपावगमात् ॥ तदनंतरं एकैकस्मिन् एव तिलानावपतीति विधानात् ॥ अत एकैकत्रार्घपात्रे जलादिपुष्पांतं प्रक्षिप्यार्घदानांतं वा निर्वर्त्य पात्रांतरपूरणमिति मतं न युक्तं ॥ किंच पदार्थानां क्रमानुरोधादपि पदार्थानुसमय एवार्हति ॥ अतो निमंत्रणादावपि पदार्थानुसमय एव ।

२६ अथोपचारविचारः-चंदनागरुकस्तूरिकायक्षकर्दमकेशरकर्पूरादयो गंधाः प्रशस्ताः ॥ तुलसीभृंगराजदूर्वायवांकुरादि पत्राणि॥ पद्मोत्पलमल्लिका यूथिकाशतपत्रचम्पकानि अन्यानि च गंधरूपसंपन्नानि श्वेतानि पुष्पाणि प्रशस्तानि ॥ श्रीखंडागरुकर्पूरदेवदार्वादिरमधूपः ॥ घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलं प्रशस्ततरं ॥ घृतयुक्तस्तिलतैलयुक्तोवा दीपः ॥ शुक्लं शुद्धमहतं सदशं वस्त्रं कौशेयं कार्पासं दुकूलं वा दद्यात् ॥ अत्र यज्ञोपवीतदाने फलबाहुल्यं ॥ वस्त्राभावे तन्मूल्यं उत्तरीयं यज्ञोपवीतं वा देयमिति स्मृत्यर्थसारे ॥ दैवे देवतीर्थेनोपचारदानं द्विर्द्विः । गंधदानं अनामिकया मध्यमया वा । पित्र्ये उपचाराणां त्रिस्त्रिर्दानं पितृतीर्थेन । गंधदानं तर्जन्या । दैवे द्विर्द्विर्दानं पित्र्ये त्रिस्त्रिरिति नियमो गंधमाल्यादीनां दाने । नतु पाद्यादीनां । पाद्यादीनामपि सर्वेषामप्ययं नियम इति केचिद्वदंति । तदसमंजसमिति श्राद्धमंजर्यां । अत्र गंधादि

पूजनावसरे आद्यंतयोरपो दद्यात् ।

२७ विप्रभोजने मंडलं—नैवारचूर्णेन गौरमृत्तिकया भस्मना गोमयेन वारिणा वा दैवे चतुरस्रं पित्र्ये वृत्तं मंडलं कुर्यादिति सिंधौ श्राद्धमंजर्यां । दैवे पित्र्ये च चतुरस्र मेव मंडलमिति गदाधरवैद्यनाथरामकृष्णादयः ॥

२८ भोजनपात्राणि—तानि सौवर्णराजतकांस्यमयानि प्रशस्तानि।तदलाभे पलाशपत्रमधूकपत्रनिर्मितानि । तेषामप्य लाभे कुटजोदुंबरप्लक्षचूतपनसजंबूपुन्नागचंपकपत्रनिर्मितानि॥ कांस्यपात्रं निषिद्धमिति पृथ्वीचंद्रोदये । ग्राम्यकदलीपत्राणि निषिद्धानीति हेमाद्रौ ॥ प्रशस्तानीति स्मृतिसंग्रहे । उक्तानुक्त ग्रहणाद्विकल्प इति श्राद्धमंजर्यां । कदलीपत्रनिषेधेऽपि फला द्याहरणे न दोष इति श्राद्धकमलाकरः । घृतादिद्रवद्रव्यार्थं पात्राणि भोजनपात्राद्बहिः स्थापनीयानि ।

२९ पंक्तिवारणं--तच्च पित्र्ये पात्रं परितो नैर्ऋतीमारभ्य नैर्ऋतीपर्यंतं अप्रदक्षिणं वेष्टनरूपम् ॥ दैवे ऐशानीमारभ्यै शानीपर्यंतं प्रदक्षिणं वेष्टनात्मकं । इदं करशुद्धेः पूर्वं कार्य मिति मात्स्ये । इदंतु आश्वलायनानां विषयं । वाजसनेयि नां करशुद्धेरनंतरमेव पंक्तिवारणमिति ढौंढुमिश्रादिपद्धतिषु । पंक्तिवारणमावश्यकं । अन्यथा दोषस्मरणात् ॥

३० अथाग्नौकरणं--अग्नौकरणहोमोऽयं साग्निनाऽऽवस

थ्येऽग्नौ कार्यः । अग्न्यभाव विप्रपाणौ नतु लौकिकाग्नौ।
अत्राग्न्यभावः, प्रागभावः प्रध्वंसाभावः सन्निधानाभावः अधिकाराभावः अत्यंताभावश्चेति भेदात्पञ्चविधः तत्र विवाहात्पूर्वं प्रागभावः ॥ तदूर्ध्वमाहितस्याग्नेः प्रमादादिना नाशे सति पुनराधानात्पूर्वं प्रध्वंसाभावः ॥ देशभ्रंशादनवकाशेऽरणिसमारोपणादौ कृते सन्निधानाभावः। अशुद्धिद्रव्यादिस्पृष्टेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विनाऽधिकाराभावः । नैष्ठिकब्रह्मचर्येस्त्यभावेन अत्यंताभावः । तत्राग्नेः प्रागभावेऽत्यंताभावे चाग्न्यभावादग्नौ होमाभावः ॥ प्रध्वंसाभावाधिकाराभावयोश्चावश्यकविधौ सांकल्पिकमेव श्राद्धं । तत्र नाग्नौकरणं॥ सन्निधानाभावे त्वावश्यक श्राद्धे साग्नेरपि द्विजहस्त एवाग्नौकरणं ॥ आलस्येन नास्तिक्यादिना वा योऽग्निंत्यजति तस्यैकोद्दिष्टपार्वण सपिंडीकरणादि सर्वश्राद्धेष्वनाधिकारोऽतस्संकल्प्य भोजयेत् ॥ तद्व्यतिरिक्तस्य त्यक्ताग्नेरग्न्यसन्निधानेऽपि सांगपिंडश्राद्धेऽधिकारः । ततश्च हस्तेऽग्नौकरणमिति संकल्पयेत् । एवञ्चाग्नौकरणहोमोऽयं न लौकिकाग्नौ भवति ॥ केचित्तु, विधुरादीनामग्नौकरणं इध्माधानाज्यभागपूर्वकं विहितमिति वदंति ॥ अत्राग्न्यभावे विप्रपाणावग्नौकरणमित्युक्तं॥ तत्किं दैव विप्रपाणावुत पित्र्यविप्रपाणौ। उभयथा स्मृतिषु नैकवचनदर्शनात् । एवं विप्रतिपत्तौ

केचित्तु दैवापित्र्यकरयोर्विकल्प इत्याहुः । अन्येतु साग्निः पितृकरे निरग्निर्दैवकरे इति व्यवस्थामाहुः । नैतद्वयमपि विचारसहम् । तत्र साग्नेरग्न्यसन्निधानादौ हस्तेऽग्नौकरणं विहितं अनुकल्पविधित्वेन पित्र्यद्विजहस्त एव विहितत्वात् । द्वितीयेतु श्राद्धविशेषेण हस्तेऽग्नौकरणस्य व्यवस्थितत्वा दसार्वत्रिकत्वाच्च । अपिच पिंडपितृयज्ञवदित्यतिदेशेन प्राचीनावीतितादिधर्मप्राप्तौ तद्धर्मानुपपत्तेः॥तस्मत्साग्नीनां अग्न्यसन्निधानादौ काम्याभ्युदयाष्टमीसपिंडीकरणश्राद्धेषु पित्र्यद्विजहस्ते आन्वष्टक्यपूर्वेद्युर्दर्शपार्वणश्राद्धेषु अग्नाविति सिद्धं ॥ एवञ्चाहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे दक्षिणाग्नौ अर्धाधाने औपासने स्मार्ताग्नेः सत्यग्नौ तत्रैव ॥ निरग्नीनां पित्र्यद्विजहस्त एवेति निर्गतः सारः । मृतभार्यस्यापत्नीकस्य देवद्विजहोम इति धर्माब्धिसारे । शाखांतरीयविषयमिति केचित् ॥ अग्नौकरणंहोमस्य पित्र्यधर्मेण विधानात् । दैवे तद्धर्मानुपपत्तेश्च । द्विजाभावे,अजकर्णे अश्वकर्णे गोष्टे शिवालये जले वा कार्यं । जलेऽग्नौकरणं तीर्थश्राद्धविषयं । अग्नौकरणहोमः अपसव्येनैव । पाणिहोमे अनुज्ञावचनेन स्त इति गदाधरदीक्षिताः । अनुज्ञावचनकरणपक्षे प्रश्नस्तु सव्येनैव भवति॥

२१ हुतशेषदानं—तत्रानुल्लेखात्साधारण्याद्दैवे पित्र्ये च देयमिति कर्काचार्याः । कल्पतरुहेमाद्रिमिताक्षराकाराणां

मते पित्र्य एव । हुतशेषं पूर्वं दैवे दत्वा पश्चात्पित्रे दद्यात् ।

३२ परिवेषणं—तच्च देवपूर्वं घृताभिघारितेषु पात्रेषु स्वयं पत्नी वान्यो वा कुर्यात् अयं देवपूर्वपरिवेषणनियमः प्रथमपरिवेषण एव । ओदनं पायसं भक्ष्यं व्यंजनादि घृतं सूपमिति प्रथमपरिवेषणक्रमः । तत्र मध्ये अन्नं, दक्षिणे घृतपायसं, पुरतः शाकादि, वामे भक्ष्यभोज्यं इति । घृत परिवेषणे पितृपूर्वकत्वमिति कश्चित् । यावत्पर्यंतमन्नमुष्णं भवेत् तावद्देयं । विप्राय प्रेताय कर्त्रे वा यन्निषिद्धातिरिक्तं रोचते तद्देयं । लवणं साक्षान्नदेयं । अन्नादिसर्वं दर्व्या पात्रेण च परिवेषणीयं । न तु हस्तेन । अपक्वं तैलपक्वं च हस्तेनैव । भोजनपात्रे तिलानदेयाः । पंक्तौ विषमदानं न कार्यं ।

३३ अन्नानि—व्रीहियवमुद्गशामाकनीवारप्रियंगुमाष-तिलचणकयावनालवेणुयवगोधूमादिनिर्मितोदनपक्वान्नपर-मान्नभक्ष्यभोज्य पूरिकाकृसरपायसादीनि प्रशस्तानि तानि च तैलपक्वानि स्निग्धान्युष्णान्यतिप्रशस्तानि । अढक्य-राजमाष मसूराकोद्रव निष्पावमारिषगवेधुकशतपुष्पाराजस-र्षपवनमुद्गकुलित्थादीनि तिलमुद्गमाषातिरिक्तानि सर्वाणि कृष्ण धान्यानि च निषिद्धानि । यावनालचणकादीनि निषि द्धानि केचित् । विहितनिषिद्धानां विकल्प इति सिंधुः ।

धानाः पृथुका लाजाश्च शर्करा क्षीरसंयुक्ताः प्रशस्ततराः ।

३४ शाकानि—कालशाक तंडुलीय फल्गु वास्तुक पनस कोशातकी कंदल बृहतीफल दीर्घश्वेतमूलक कुस्तुंबरी शितिकंदल्यादीनि फांजीचूकाद्यारण्यकानि च प्रशस्तानि । कूश्मांड शिग्रुंवशाग्र कृष्णकर्कटी पारिभद्रच्छत्राकादीनि वर्ज्यानि। अलाबु पटोल पिंडालकादीनां विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। वृत्तालाबुनिषिद्धमेवेति सिंधौ । श्वेतवृंताकं निषिद्धमिति हेमाद्रिः । तेन कृष्णस्यापि निषेध इति चांद्रिकामधवौ कृष्णस्यापि निषेध इति कमलाकरः ।

३५ फलानि—कदलीफलाम्रबदरपनसामलक दाडिमखर्जूरद्राक्षाप्रियालबीजपूरबिल्वकपित्थनारिकेलादीनि प्रशस्तानि । करीरविडङ्गजंबीरजंबूकरमर्दशेलुतुंडीफलकालिंगादीनि लोमशानिच फलानि निषिद्धानि । बिल्वकापित्थनारिकेलादीनि निषिद्धानीति केचित् । विहितनिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मंजर्यां । रक्तं बिल्वं निषिद्धमिति तत्रैव ।

३६ मूलानि—आर्द्रकदारु हरिद्रादीनि श्वेतमूलानि च प्रशस्तानि । गाजरादीनि रक्तमूलानि निषिद्धानि । कंदाः सूरणादयः प्रशस्ताः । पलांडुलशुनगृंजनादयो निषिद्धाः । गृंजनं पलांडुभेदइति सिंधौ । लशुन भेद इति ग्रंथांतरे ।

३७ अन्ये च विहितनिषिद्धाः पदार्थाः—भरूंडकशृंगा-

टकादीनि जलजानि इक्षुदंडः, शुंठी, पिप्पली, मरीचानि, सर्षपद्रवो, मधु, महिषीघृतं, सर्वे गोरसाः, हिंगुकर्पूरजीरक लवंगैलापत्रकादीनि, इक्षुविकाराः शर्करागुडादयः, सैंधवं सामुद्रं च लवणं इति प्रशस्तानि ॥ कपिलाया गोरसः प्रशस्ततरः । माहिषीक्षीरं, आविकं पयः, लोहितावृक्ष-निर्यासाः आसनारूढं पादोपहतं अमेध्यसंस्पृष्टं शुष्कं पर्युषितं द्विःस्विन्नं परिदग्धं अग्रावलेहितं शर्कराकीटपाषाण केशाद्युपप्लुतं मार्जारमूषकोच्छिष्टं आघ्रातश्च निषिद्धं ॥ द्विःस्विन्नं यत्सकृत्पाकेन भक्ष्यमपि हिंगुजीरकादि संस्कारार्थं पुनः पच्यते तद्वर्ज्यं ॥ यत्तु तिक्तशाकान्नविकारादि द्विःपाकेनैव भक्षणार्हं तन्निषिद्धं ॥ अग्रावलेहितं आस्वादितपूर्वं ॥ पर्युषितस्य सदा निषेधस्मरणात्पुनः कथनं स्नेहपक्वस्य वटकादेः पर्युषितस्य ग्राह्यत्वेनोक्तस्यापि निषेधार्थं ॥ मरिचान्यार्द्राणि निषिद्धानि न शुष्काणीति हेमाद्रौ । पिप्पल्यपि निषिद्धेति तत्रैव । कमलाकरस्तु पिप्पलमरीचादेः प्रत्यक्षस्य निषेधो नत्वन्यद्रव्यविमिश्रस्येत्याह ॥ गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थं महीगतं जलं प्रशस्तं ॥ दुर्गंधि फेनिलं क्षारं पंकिलं पाल्वलं नक्तमाहृतं सर्वार्थोत्सृष्टजलाशयजं अभोज्यजलाशयजं पर्युषितं जलं निषिद्धं । जाह्नवीजले न पर्युषित दोषः ॥ पाकार्थं सुवर्णादिधातुमयानि असंभवे नवान्यच्छि-

द्राणि मृन्मयानि पात्राणि प्रशस्तानि ।। आयसादिनिंदितानि पात्राणि न ग्राह्याणि ।। फलशाकादिच्छेदनार्थं नायसशस्त्र-दोषः ।। पक्वान्नस्थापनार्थं यज्ञियदारुसंभवानि प्रशस्तानि ।।

३८ भोजनकालनियमः—पवित्रपाणयो मौनव्रतान्विताः परस्परोच्छिष्टसंस्पर्शरहिताः मुखशब्दचापल्यरहिताः सशेषं भुंजीरन् । दधिक्षीरघृतपायसानितु निःशेषं । आपोशनं दक्षिणभागे कार्यं ।। अत्र विप्रैर्बलिदानं नकार्यं केचिदाज्ये-नेच्छंति तन्निर्मूलं ।। पायसाज्यमाषान्नैर्बलिदाने निषेधस्मर-णात् ।। विप्राश्च वामकरेणान्नं नस्पृशेयुः ।। न पदा भाजनं स्पृशेयुः ।। अत्र मौनव्रता इत्यनेन अधिकं नवदेयुरित्यर्थः अपेक्षितंयाचितव्यं इति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् ।एवं चान्ना दियाचनं विनावाग्यमलोपे विष्णुस्मरणं कृत्वा पुनर्वाङ्नियमं कृत्वा भुंजीरन् ।। अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितं ।। न याचतेद्विजो मूढः स भवेत्पितृघातकः।। संपादितेषु वस्तुषु अपेक्षितं करादिनैव याचयेयुरिति धर्माब्धिसारे।। नासंपादित मन्नं याचयेयुः ।। अन्नगुणदोषान्नकीर्तयेयुः ।। कर्ताच अनिषिद्धान्नं उष्णमुष्णं भोक्तुः पितुश्चात्मनश्च प्रियं प्रय-च्छन् तत्तदन्नमाधुर्यादिगुणकीर्तनेन प्ररोचयन् ददामीत्य वदन् याचितं यच्छन् भुंजानानपश्यन् हविर्गुणानुपृच्छन् दैन्याश्रुपातक्रोधादिकमकुर्वन् मधुरमधुरं जलं पाययन् शनै-

र्विप्रान् भोजयेत् ॥

३९ अभिश्रवणीय मंत्राः—अश्नत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा राक्षोघ्नीः पितृमंत्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथं अन्यानिपवित्राणीति। राक्षोघ्नीः कृणुष्वपाजइत्याद्याः पञ्चर्चः ॥ पितृमंत्रान् उदीरतामित्याद्यास्त्रयोदशर्चः । पुरुष सूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिकाः षोडशर्चः । अप्रतिरथं आशुः शिशानइत्याद्याः सप्तदशर्चः द्वादशर्चोवा ॥ अन्यानि च पवित्राणि रुद्रादीनि, अग्नयेकव्यवाहनायेत्यादीन् ॥ उपनिषद्भागान् विष्णुब्रह्मरुद्रार्कादिस्तोत्रं च भोक्तृविप्रान् श्रावयेत्।

४० भोक्तृब्राह्मणपरस्पर स्पर्शादि विचारः—श्राद्धपंक्तौ भुंजानानां द्विजानाम्परस्परसंस्पर्शे पात्रस्थमन्नं सर्वं भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतजपः ॥ पात्रे विप्रांतरोच्छिष्टसंस्पर्शे तन्निरस्यहस्तं प्रक्षाल्य भुक्त्वा स्नात्वा द्विशतं जपेत्॥ उच्छिष्टभोजने सहस्रं जपेत् । भुंजानानां विप्राणां प्रमादाद्गुदस्रावे पादकृच्छ्रं कृत्वाऽन्यंविप्रं भोजयेत् । भोजनसमये उच्छिष्टपात्रममेध्यहतंचेत्तत्पात्रमुद्धृत्य भुवं गोमयेनोपलिप्य पात्रांतरं पूर्ववदासाद्य तस्मिन्सर्वान्न पूर्ववत्क्षिप्त्वा विप्रं भोजयेत् ॥ मार्जार काकनकुलाखुगवादिभिरन्नादयुच्छिष्टे कृतेऽप्येवमेव ॥ मक्षिकाकेशनखकीटपतंग पिपीलिकादिभिरल्पोहतौ तत्सलग्नमन्नमुद्धृत्याप उपस्पृश्य शेषान्नानि भस्मना मृदाजले

न वा संस्पृश्य भोजयेत् ॥

४१ विप्रवमने विचारः–विप्रवमनानंतरं लौकिकाग्निं स्थापयित्वाऽऽज्यभागांतं स्थालीपाकतंत्रं विधायाग्नौ नाम गोत्राद्युच्चारपूर्वकं पितॄनावाह्य प्राणायस्वाहेत्यादिमंत्रपंचकेन प्रतिमंत्रं द्वात्रिंशच्चर्वाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य वमितं विप्रं घृतं प्राशयेत् ॥ तत्र वैश्वदेविकविप्रवमने होम एव न श्राद्धावृत्तिः ॥ पित्रादि विप्राणां पितृविप्रवमने तद्दिने तदानीमेव होमं कृत्वोपोष्य द्वितीयदिने पुनः श्राद्धं ॥ पितामहादिविप्रवमने तदानीमेव होमं कृत्वा पाकांतरेण पुनः श्राद्धं ॥ इदं पिंडदानात्प्राग्वमने ॥ पिंडदानोत्तरं वांतौ होम एव न श्राद्धावृत्तिः ॥ इदं प्रत्याब्दिकाश्रद्धादौ ॥ नित्यश्राद्धादिभोजनप्राधान्यश्राद्धादौ भोजनसमये वांतौ आवृत्तिरेव भोजनोत्तरं वमने होम एव । दर्शादौ वांतावामेन तदैव श्राद्धं कुर्यात् । तीर्थमहालयादौ दर्शवत् आरब्धं श्राद्धं समापनीयं ।

४२ विकिरदानं—भुक्तवतां विप्राणामग्रतः सर्वव्यंजनसहितमन्नमुदकेनाप्लाव्य सतिलं विकिरेत् ॥ दध्योदनमेव विकिरेदिति कश्चित् ॥ नैतद्युक्तं ॥ यदन्नं पिंडदानेषु तदन्नं विकिरन्यसेदिति बृहद्याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ पंक्तिमूर्धन्यस्योत्तरतोऽरत्निमात्रे विकिरदानमिति हेमाद्रिः ॥ उच्छिष्ट

स्योत्तरतः षडंगुले विकिरदानमिति केचित् । देवपितॄणामंतर इत्यन्ये ॥ भुक्तवतामग्रत इति योगीशः । तीर्थश्राद्धे न विकिरदानमिति गदाधरः । प्रेतश्राद्धे गयाश्राद्धे माता महश्राद्धे च न विकिरदानमिति वसिष्ठः । विकिरं पृथगेव निष्कास्य काकेभ्यः समुत्सृजेदिति काशिका ।

४३ अथ पिंडदानं—तत्रार्चनोत्तरमित्यादयः षट्कालाः श्रूयंते । तत्र कातीयानां विकिरोत्तरं विप्रेष्वाचांतेष्वनाचांतेषु वा पिंडदानस्य कालः । द्विजोच्छिष्टसमीपे व्याम (अरत्नि चतुष्टय) मात्रे संकटेऽरत्निमात्रे वा प्रदेशे दाक्षिणावर्तकं चतुरस्रं मंडलं विधाय कराभ्यां धृतेन स्फ्येन कुशमूलेन वा प्रत्याब्दिके एकां रेखां दर्शे द्वे महालये तिस्रः चतस्रोवा प्रतिपार्वणमेकैकां सर्वैकोद्दिष्टवत्कृते एकांवा इति रेखां विलिख्य तदग्रे उल्मुकं निधाय रेखायां सकृदाच्छिन्नदर्भानास्तीर्य तेषु अवनेजनं कृत्वा पिंडान् दद्यात् ॥ उल्मुक निधानमग्निमतामेवेति गदाधरः । साग्निनिरग्न्योर्नित्यमिति काशिका श्राद्धगणपतिश्च । आचारादिह व्यवस्था । सपिंजलाश्चहरिताः स्निग्धाः पुष्टाः समाहिताः । गोकर्ण दीर्घाश्चकुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः । इति सकृदाच्छिन्न लक्षणं ब्राह्मे । मधुसर्पिस्तिलयुतान् पिंडान् कुर्यात् । पिंडे माषा निषिद्धा इति स्मृतिसारः । पिंडे सर्वान्नग्रहणस्य

स्मरणादिदं निर्मूलमिति सिंधौ । भुक्तशेषान्नाभावे द्रव्यांतरेण पिंडदानमिति धर्माब्धिसारे । एकोद्दिष्टे सपिंडे च कपित्थप्रमाणः पिंडोदेयः । प्रत्यब्दे मासिकेच नारिकेल प्रमाणः ॥ तीर्थे दर्शे च कुक्कुटांडप्रमाणः पिंडः । महालये गयायाञ्चा मलकप्रमाणः। कपित्थविल्वकुक्कुटांडजामलकवद राणां मध्ये शक्तितोऽन्य तमप्रमाणेन पिंडमानमिति हेमाद्रा वंगिराः ॥ पिंडबाहुल्ये बिल्वप्रमाणः पिंडैकत्वे खर्जूरोपम इत्याश्वलायनः । पार्वणपिंडेषु यथेतारपिंडमानाधिक्यं । महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे च पिंडशब्दप्रयोगः ॥ अन्यत्र अन्नशब्दप्रयोगः । महालयादौ पितृपार्वणात्पाश्चिमतो मातृभ्यः पिंडदानं ॥ तत्पाश्चिमे मातामहेभ्यः । तत्पाश्चिमे मातामहीभ्यः ॥ तत्पाश्चिम एकोद्दिष्टदेवताभ्यः । पिंडदाने केचन सूत्रकाराः "असावेतत्ते" इत्यस्यानंतरं "येचत्वामनु" इति मंत्रशेषमामनंति । स च न वाजसनेयिनां विषयः । एष शतपथश्रुतौ निंदार्थवादपूर्वकं "ददात्यसावेतत्त" इत्येव यजमानस्य पित्रे येचत्वामन्वित्यूहैक आहुः । तदुतथानु ब्रूयात् । स्वयं वैतेषां सह येषां सह तस्माद्ब्रूयात् असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे असवेतत्त इति पितामयाहासा वेतत्त इति प्रपितामहायेति । येचत्वामित्यस्य पारमार्थिक स्तावदयमर्थः । "त्वामनु" ये त्वदनुचरीभूय त्वय।

सह ये वर्तते तेभ्यश्चैष पिंड इति निंदात्वेन, त्वां प्रमीत मनु पश्चाद्भावेन सह ये भवंति तेभ्योऽप्ययं पिंडोऽस्त्विति। तदेतदमंगल्यमभिधातं भवति। यथोऽत्र पिंडदानकुर्वाणः पुत्रादिभिर्येचत्वामन्विति मंत्रेण येषां प्रमीतानां सहेत्याह तेषां पश्चाद्भूतः स्वयमेव भवति। अतश्चासौ स्वस्मा एव पिंडदानं करोतीति प्रतिभाति। तथा चैतदमंगल्यं। अत स्तथा न ब्रूयादित्यस्याः श्रुतेरर्थः। पिंडदानानंतरं प्रपितामहापिंडांतिके दर्भमूलेषु करावघर्षणं कार्यं॥ तेन प्रपितामहादूर्ध्वं ये लेपभागिनः पितरस्ते प्रीणंति। एकोद्दिष्टे लेपो नेति सुमतुः॥ महालये तीर्थश्राद्धे चापापिंडस्य पुरस्ताच्चत्वारो धर्मपिंडा देयाः। एतद्व इति त्रिगुणं सूत्रं प्रतिपिंडं देयं॥ ततः सव्येन अक्षतगंध पुष्पधूपदीप सर्व प्रकारक नैवेद्य तांबूलदक्षिणात्मकाष्टोपचारैः पिंडपूजनं। पिंडोपघातादौ प्रायश्चित्तं--श्वशृगालखरमार्जारमूषकचांडाल पतितादिभिः पिंडसंस्पर्शे प्रमादात्पिंडोपघाते च प्राजापत्य-श्चरित्वा स्नात्वा पाकांतरेण तेनैव पाकेन वा पिंडदानमात्रं कार्यं॥ न सर्वश्राद्धावृत्तिः। काकस्पर्शे न दोषः।

४४ पिंडदान निषेधविचारः--विवाहादूर्ध्वं वर्षपर्यंतं उपनयनात्षण्मासपर्यंतं चूडायास्त्रिमासपर्यंतं पिंडदानं निषिद्धं। जीवत्पितृकस्य, गर्भिणीपतेश्च षण्मासादूर्ध्वं,

पिंडदानं निषिद्धं । महालये गयाश्राद्धे पित्रोः प्रत्याब्दिके कस्यापिमृतस्य सपिंडीकरणे मासिकेषु प्रेतकृत्येषु च कृत मंगलेऽपि पिंडदानं कुर्यात् ॥ अत्र गयाश्राद्ध इति शब्दस्तीर्थान्युपलक्ष्यंते इति श्राद्धगदाधरः । पिंडपितृयज्ञान्वष्टकादावपि न पिंडदाननिषेधः ॥

४५ आचांतेषु विप्रेष्वक्षय्योदकदानं—आचांतेष्वित्यनेन भुक्तविप्राणां करशुद्धिपूर्वकमाचमनमुपलक्ष्यते । अक्षय्योदकशब्देन दत्तान्नपानादेरानन्त्यप्रार्थनसंबंधिजलमाभिधीयते । तच्च पितृब्राह्मणेभ्य एवेति कर्काचार्याः ॥ सर्वेभ्य इति स्मृत्यर्थसारः ॥

४६ स्वाधावाचनीयसंज्ञकान् सपवित्रान् (साग्रान्)कुशानादाय पिंडसमीपे भूमौ स्तृत्वा स्वधांवाचयिष्ये पंक्तिमूर्धन्यं सर्वान्वा पृच्छेत् इति (गदाधरः॥ न्युब्जपात्रोपरि स्थापितानि पवित्राण्यर्घपवित्रैः सह समानीय पिंडानां पश्चिमतो दक्षिणाग्राणि निधाय स्वधांवाचयिष्ये इति पृच्छेदिति) हेमाद्रिः । सकुशानि पवित्राणि पिंडानामुपर्यास्तीर्य स्वधांवाचयिष्ये इति पृच्छेदिति देवयाज्ञिककाशिकादयः ॥

४७ दक्षिणाविचारः–देवतानां हिरण्यं । पितृणां रजतं ॥ दक्षिणादानं देवपूर्वकमिति गदाधरः पितृपूर्वक मध्येनैवेति काशिका । पितृदेशेन दक्षिणादानेऽपसव्यं

विप्रोद्देशे तु सव्यमित्याचारेंदौ माधवः । विप्रगुणानुरोधेन न्यूनाधिकदाक्षिणादानं ॥ नात्रदोष इति मयूरादयः ॥ एतस्मिन्नवसरे सत्यां शक्तौ गोभूहिरण्यवासःशयनयान-दीपिकाधूपपात्रंकंचुकोर्ण्णषोदकमंडलुच्छत्रोपानद्दर्पणव्यज-नतांबूलचामरसुवर्णाद्यलंकारासनसुगंधहसंतिकापद्धताहृगंडूप पात्र भोजनपात्रतदाधारपात्रादीनि देयानि । अल्पशक्तौ यज्ञोपवीतमात्रं वोभयत्र दक्षिणा ॥

४८ श्राद्धे सर्वत्र सर्वदा तिलकनिषेधः स्मर्यते-अथापि प्रयोगेष्वाशीःपार्थन.नंतरं तिलकविधानं दृश्यते । मूलंतु, "याचिताश्चनः संतु माच याचिष्म कंचन । ततस्तु तिलकं कुर्यात्" इति वृद्धयाज्ञवल्क्य इति काशिका ।

४९ सकृदाच्छिन्नान्यादावग्नौ निक्षिप्य पश्चादुल्मुक-स्याग्नौ प्रक्षेप इति गदाधरवैद्यनाथादयः इदं साग्निकविषयं । निरग्निकानांतु दर्भसहितमेव पिंडोद्धारणं उल्मुकस्य यथा देशत्यागं कुर्यात् । असंस्कृताग्नित्वात् इदं साम्राज्यभट्ट-कृष्णमिश्रादिभिर्निर्णितं । हेमाद्रिस्तु पचनाग्नौ सकृदा च्छिन्नानि उल्मुकं च प्रक्षिपेदिति श्राद्धगणपतौ ।

५० स्वयं शिष्यादिनावा भोजनपात्राणि चालयि-त्वाऽऽचामेत् । स्त्रीहीनजातिरग्रजो वा भोजनपात्राणि नचालयेत् । अग्रजो नाम यजमानापेक्षयाऽधिकवयस्क

इति हेमाद्रिः ॥ भोजनपात्राणामुद्वासनं रवावस्तमिते कार्यं ॥ गृहांतरसत्व इदं इति कमलाकरः । गृहैकत्वे तु अनुव्रज्य विसर्जितेषु विप्रेषु उच्छिष्टोद्वासनमिति मनुः । द्विजभुक्तावशिष्टं सर्वमेकत्र संहृत्य शुचौ भूमौ निखन्याच्छादयेदिति जातूकर्ण्यः । उच्छिष्टोद्वासनोत्तरं सर्वमागारं गोमयेनोपलेपयेदिति वाजसनेययाजिनः ।

५१ पिंडप्रतिपत्तिः—पिंडान् गोऽजविप्रेभ्यो वा दद्यात् ॥ अग्नौ जले दक्षिणां दिशमीक्षन् क्षिपेदिति भगवान् याज्ञवल्क्यः । अत्र गोशब्दो गतवीर्यवृषभपर इति काशिका । वायुपुराणे कामनाविशेषेण व्यवस्थितं । भोगार्थी पिंडानग्नौ क्षिपेत् ॥ प्रजार्थी मंत्रपूर्वकं पत्न्यै दद्यात् । उत्तमां गतिमिच्छन् गोभ्यः । आज्ञां प्रज्ञां यशः प्रेप्सुर्जले । दीर्घायुष्कामो वायसेभ्य इति कात्यायनः । दक्षिणाभिमुख आकाशेवा आधत्त इति मध्यमं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा आधत्त इति प्राशनमंत्रः अपांत्वोषधीनां इति दानमंत्रः पत्नीति पुत्रकामापत्नीमात्रोपलक्षणमित्येके ॥ पुत्रकामा पतिव्रतेति काशिका । अनेक भार्यापक्षे मध्यमपिंडो विभज्य पत्नीभ्यो देयः पारिजाते तु, षड्दैवतश्राद्धे पत्नीद्वित्वे एकैकमेकैकस्यै दद्यात् बहुत्वे गुणवत्यै । क्रमतः कालतश्च समर्थाभ्यां दद्यात् सर्वासां सामर्थ्ये ऋतुकालानुसारेण एकैकस्मिन्श्राद्धे

एकैकस्यैवा मध्यपिंडप्राशनं काम्य नतु नित्यमिति मयूखे। अप्राप्तरजस्का गुर्विणी वन्ध्या गतरक्ता रजस्वला जारिणी प्रसूतिकाच पिंडभक्षण कुर्यादिति न चंद्रिकायां ॥ मध्यमपिंडस्य पत्न्याः प्राशने इतरयोः प्रतिपत्तिस्तु प्रागुक्तैव ॥

५२ विकिरप्रतिपत्तिः--केचित्तु तस्यास्पृस्यत्वादुच्छिष्टत्वादुच्छिष्ट एव प्रतिपत्तिः अन्येनु उच्छिष्टपिंडत्वात्पिंडे तस्य प्रतिपत्तिरिति वदंति ॥

५३ वैश्वदेवनिर्णयः—कातीयानांतु श्रौतस्मार्ताग्निमतां आदावेव वैश्वदेवः ॥ अन्येषामंते । वृद्धिश्राद्धेऽप्येष एव-नियमः ॥ 'वृद्धावादौक्षयेचांते' इति शांखायनपरिशिष्टोक्तं वचनं तच्छाखीयपरमिति कामदेवदीक्षिताः ॥ विधानपारिजाते संस्कारगणपतौच काण्वानां सर्वत्र श्राद्धेषु साग्निरग्निकयोरादावेव वैश्वदेव इत्युक्तं धर्मानुशासने 'श्राद्धकर्माणि निर्वृत्य वैश्वदेवं विधायच । ततो गृहबलिः कार्यः कठ काण्वादिकान्विना' ॥ इति । रूपनारायणीयेऽपि 'साग्निकास्तद्विहीनाश्च कठकाण्वादिकास्तु ये । श्राद्धात्प्रागेव कुर्युस्ते वैश्वदेवं यथाविधि' ॥ उभयार्थमेकपाक इति कर्काचार्याः भिन्न इति श्राद्धगणपतौ ॥

५४ श्राद्धशेषभोजनं—श्राद्धशेषमिष्टान्भोजयित्वा स्वयंभुंजीत । श्राद्धशेषभोजनं दिवैव नतु रात्रौ ॥ उपवासप्राप्तौ

यत्र कृष्णैकादश्यादावुपवासोनावश्यकस्तत्र वैधत्वाद्भुंजीत । यत्र तु शिवरात्र्येकादश्यादावुपवास अवस्यकस्तत्र श्राद्धशेषान्नस्यावघ्राणमेवेति कमलाकरः ॥ काम्योपवासे नक्तव्रते चाघ्रयमेव ग्रहणवेधे च भुंजीतेति कमलाकरः । हेमाद्रिस्तु यत्रोपवास आवश्यकस्तत्र एकभक्तमयाचितं वा कार्यमित्याह ॥ ज्ञातिसगोत्रसबंधिभिन्नानां श्राद्धशेषभोजने महादोषः । ब्रह्मचारियतिविधवानां च नियतं निषिद्धं शेषभोजनं ॥ सगोत्रसकुल्यज्ञातिनां न दोषः । गुरोर्योगिनो वा श्राद्धशेषभोजन गृहिणो न दोषाय । शूद्रं श्राद्धीयहविर्गृहे न भोजयेत् । श्रा शेष च शूद्रेभ्यो न दद्यात् ॥

५५ श्राद्धांगतर्पण-तच्च मन्वादि युगादि दर्शसंक्रांति पौर्णमासीव्यतिपातवैधृतितीर्थश्राद्धेषु श्राद्धीयपितृद्देशे श्राद्धात्पूर्वं कार्यं । सांवत्सराके सकृत् महालये च परेद्युः कार्यं। अन्येषु महालयपक्षेषु अष्टकान्वष्टकापूर्वेद्युः श्राद्धेषु अर्धोदयगजच्छायाकपिलाषष्ठीमघाभरणीश्राद्धेषु हिरण्यं श्राद्धे चानुव्रज्य कार्यं । तर्पणमिदं तिलसहितं ॥ यत्र श्राद्धात्पूर्वं तर्पणमुक्तं, तत्र मध्याह्ने स्नात्वा माध्याह्नसंध्यां विधाय ब्रह्मयज्ञं कृत्वा नित्यतर्पणेन सह श्राद्धांगतर्पणस्य तंत्रेणानुष्ठानं प्रसंगासिद्धिर्वा ॥ अन्येतु नित्यतर्पणं मातृपितृवर्गयोर्भिन्नं दर्शादौ तु सपत्नीकस्य पितृवर्गस्येति देवताभेदात्तत्रे

णानुष्ठानं नोचितमिति वदंति ॥ अस्मिन् पक्षे श्राद्धांगं सतिलं तर्पणं नित्यतर्पणात्पृथग्विधाय श्राद्धारंभः कार्यः । यत्र श्राद्धांते तर्पणं विहितं तत्र विप्रानुव्रजनानंतरं तर्पणं कृत्वा भोजनं ॥ यत्र परेह्नि तर्पण विहित तत्र स्नात्वा प्रातः संध्यामुपास्य श्राद्धांगतर्पण विधाय पुनः स्नात्वा ब्रह्मयज्ञमाह्निकं कुर्यात् ॥ एतत्तर्पणं येषां श्राद्धं क्रियते तेषामेव ॥ निषिद्धेऽपिकाले तर्पणमिदं सतिलमेव । जीवत्पितृकैः श्राद्धांग तपणं शुक्लतिलैः केवलजलेन वा कार्यं

५६ श्राद्धसंपाते निर्णयः—एकस्यां तिथौ मातापित्रो मरणे पूर्वं पितुःप्रत्याब्दिकं कृत्वा पश्चान्मातुरिति चंद्रिकायां ॥ मरणक्रमेणेति हेमाद्रिः ॥ वर्गद्वयस्य दर्शवत्तंत्रेण श्राद्धं कुर्यादिति श्राद्धकमलाकरः ॥ पौर्वापर्याज्ञाने तु पितृ पूर्वमेवेति हेमाद्रिः ॥ अनेकनिमित्तप्राप्तौ निमित्तक्रमेण श्राद्धानि भवंति ॥ यथा दर्शे पितृक्षयाहसंप्राप्तिश्चेत्प्राक् क्षयाहश्राद्धं कृत्वा दार्शं कार्यं । तदपि समाप्य ग्रहणं चेत् तन्निमित्तकमपि कृत्वा पुत्रजन्म यदि तन्निमित्तकमपि कुर्वीत । एवं दर्शे प्रत्याब्दिकं महालयसंपातेऽपि ॥ तत्रादौ मध्याह्न एव सांवत्सरीकारंभं कृत्वा ब्राह्मणविस्तारवर्जं महालयं कृत्वा पिंडपितृयज्ञं कृत्वा संकल्पविधिना दर्शश्राद्धं कुर्यात्॥ अन्यथाऽपराण्हे कर्मचतुष्टयासंभवात् । सतिसंभवे

यथोक्तं कर्तव्यं। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं ॥ पित्रादि बहूनामेकस्यां तिथौ मरणे संबंधक्रमेण मरणक्रमेण वा पृथक् पृथक् श्राद्धानि कार्याणि। पार्वणैकोद्दिष्टयोः संप्राप्ते प्रागेकोद्दिष्टं पश्चात्पार्वणं ॥ श्राद्धसंपाते यादृश श्राद्धानां प्रसंगस्तंत्रं वा तेषां तर्पणेऽपि तथैव ॥ श्राद्धावृत्तौ तु तर्पणस्यापि अवृत्तिरुक्तप्रकारेणादावंते चेति ॥

५७ श्राद्धविघ्ने निर्णयः—तत्र श्राद्धारंभात्पूर्वमाशौचप्राप्तौ प्रत्याब्दिकमाशौचांते कर्तव्यं। मासिकंतूत्तरेण सह। दर्शश्राद्धादीनां लोप एव। तत्राप्याशौचांते श्राद्धलोपप्रायश्चित्तार्थमुपवास इति कमलाकरः। श्राद्धारंभोत्तरं कर्तुराशौचप्राप्तौ प्रारब्धं श्राद्धं समापनीयं। कर्मसमाप्ति पर्यंतं नाशौचं कर्तुः। श्राद्धारंभस्तु पाकारंभ इति एके। पाकसिद्धिरित्यन्ये। पाकप्रोक्षणमिति केचित्। विप्रनिमंत्रणमित्यपरे ॥ अत्राचाराद्व्यवस्था ॥ भोक्तुर्दोष एवेति कमलाकरः। आशौचिनां गृहे श्राद्धभोजने यावत्कर्तुराशौचं भोक्तुरपि आशौचं तावत्। आशौचांते भोक्तुः सांतपनं प्रायश्चित्तमिति मार्कंडेयः ॥ मासमेकं व्रतीति शंखः ॥ अज्ञानात्त्वेकरात्रमुपोष्य पंचगव्याशने शुद्धिरिति छागलेयः ॥ माधवादयस्तु सर्वत्राप्याप्ते द्विगुणमिति। विप्रस्य त्वाशौचसंपाते निमंत्रणात्तरं नाशौचमिति सिंधौ। शुद्धिविवेकस्त्विदं आमश्रा

द्धापरत्वेन व्याचष्टे ॥ अन्येत्वासनदानोत्तरं नाशौचमिति । अपरेत्वावाहनोत्तरमित्याहुः । युक्तंचैतदेव ॥ अस्मिन्पक्षे आसनावाहनोत्तरं भोक्तुराशौचसंपाते विसर्जनपर्यंत नाशौचं । आसनाद्र्वागाशौचसंपाते तत्स्थानेऽन्यं विप्रं निमंत्र्य भोजयेत् ॥ विप्रस्य भोजनसमये दातुर्गृहे तद्बांधवादिमरणादौ शेषमुच्छिष्टमन्नं त्यक्त्वा परकीयशुद्धजलेनाचमेत् ॥ प्रारब्धे श्राद्धे नाशौचमिति केचित् । तत्र मूलं चिंत्य ॥कर्तुर्भार्यारजोदर्शने दार्शिक युगादि मन्वादि संक्रांति वैधृति व्यतिपाताद्यावश्यकानि आमेन कार्याणि । शुद्धपत्न्यंतरसत्वेऽन्नेनैव । पंचमेऽहनि कार्याणीति कालादर्शे । नैतद्युक्तमिति चंद्रिका ॥ पित्रोराब्दिकं तु तद्दिन एवान्नेन सपिंडकं कार्यं । मासिकेष्वेवमेव ॥ केचिद्भार्यांतरसत्वे तद्दिन एव ॥ एकभार्यस्तु पंचमेऽहनि कुर्यादिति वदंति । इदं कमलाकरादीनां नाभिमतं । एक भार्योऽपि तद्दिन एव कुर्यादिति स वदति । महालयश्राद्धानि रजस्वलायामपि भार्यायामन्नेनैव भवंति । सकृन्महालयश्राद्धं स्नातायां पूर्वोक्तकालांतरे कार्यं । काम्यानां लोप एव ॥ नैमित्तिकान्यावस्यकानि त्वामेन कार्याणि । अनावस्यकानां लोपः। अपुत्रकस्य स्त्री श्राद्धकर्त्री यदि रजस्वला । पंचमेऽहनि तदाब्दिकं कुर्यात् ॥ सकृन्महालयस्तु पूर्वोक्तकालांतरे ।

दर्शादीनां लोप एवेति संक्षेपः ।

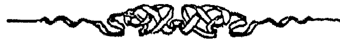
५८ श्राद्धभोजनादौ प्रायश्चित्तम्-प्रथमाब्दिके द्वितीयाब्दिके तृतीयाब्दिके च पादोनकार्यं। अनापदि चांद्रं । चतुर्थाब्दिकादौ षट्प्राणायामाः । नक्तं वा ॥ दर्शे षट्प्राणायामाः । अनुक्तौ पार्वणश्राद्धे दर्शातिदेशात् षट्प्राणायामाः । सर्वेषु श्राद्धेषु दशकृत्वो गायत्र्या अभिमंत्रिता अपः पीत्वा संध्योपासनहोमादि यन्नित्यकर्म तत्कुर्यात् । एतदनुक्तप्रायश्चित्तपरमिति विज्ञानेश्वरः । काम्यनैमित्तिकश्राद्धेषु दोषाल्पत्वे दर्शवत्षट्प्राणायामाः । पतितचांडालदुर्मरणादिमृतानां श्राद्धेषु द्विगुणं प्रायश्चित्तं । गुरुद्रव्यार्थं श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तार्धं । जपशीलस्य निस्पृहस्य च तदर्धं । क्षत्रियादिश्राद्धेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि प्रायश्चित्तानि । सर्वत्राभ्यासे द्विगुणं । आमहेमसंकल्पश्राद्धेषु तत्तदर्धानि प्रायश्चित्तानि । वृधौ प्राणायात्रयं कृच्छ्रा वा । सीमंतनामकरणजातकमर्मचूडाकर्मांगवृद्धिश्राद्धे सांतपनं । सांतपने धेनुद्वयदानं प्रत्याम्नायः । अनापदि चांद्रं अन्यकर्मांगवृद्धिश्राद्धेषूपवासः । अनापदि त्रिरात्रमुपवासः । यतिर्व्रती ब्रह्मचारी चोक्तप्रायश्चित्तं कृत्वा त्रीनुपवासाँस्त्रीन् प्राणायामान् घृतप्राशनंचाधिकं कृत्वा व्रतशेषं समापयेत् अनापदि द्विगुणं प्राश्चित्तं । द्वादश प्राणायामाः पंचगव्याशनं चेति संक्षेपः ॥

५९ निमंत्रितविप्रत्यागे विचारः-निमंत्रितविप्रस्य प्रमादात्त्यागे तं प्रयत्नेन प्रसाद्य बुद्धिपूर्वकत्यागे चांद्रायणं प्रायश्चित्तं निमंत्रितो विप्रो प्रमादादन्यत्र यदिभोक्तुं गच्छेत् तदा त्रिरात्रमुपवासः । प्रमादाभावे प्राजापत्यं । भोजन समये शूद्रांत्यजादिदर्शने भोजनोत्तरमाचमनपूर्वकं प्राणायामत्रयं कार्यं ॥

६० श्राद्धभोक्तुः कर्तुश्च नियमलोपे प्राश्चित्तं—दंतधावने शतकृत्वो गायत्र्याऽभिमंत्रितजलपानं । ऋतौ भार्यागमने उपवासः । अनृतौ प्राजापत्यं । वाग्लोपे विष्णुस्मरणं । नियमांतरलोपे प्रायश्चित्तं निर्णयसिंध्वादि ग्रंथांतरादवसेयं । अनादेशे शतगायत्रीजप इति ॥

१ ॥ प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धपद्धतिः ॥

यजमानः श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युः प्रदोषांते भुक्तवत्सु द्विजेषु श्राद्धादिने प्रातर्वा ब्राह्मणगृहं गत्वा ब्राह्मणनिमंत्रणं कार्यं ॥ पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य यज्ञोपवीती उदङ्मुखः प्राङ्मुखस्य द्विजस्य दक्षिणं जानुमुपस्पृश्य अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहसंबाधिनां पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां कृत्ये श्वः अद्यवा करिष्यामाणप्रातिसांवत्सरीक श्राद्धे भवान् मया निमंत्रितः ॥ इति तांबूलेन कुशेन वा विप्रं निमंत्रयेत् ॥ आमंत्रितोऽस्मि इति प्रतिवचनं ॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥ इति नियमान् श्रावयेत् ॥ [विप्रबहूत्वे प्रतिविप्रं निमंत्रणमेवं कार्यं] ततः प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः उदङ्मुखस्य द्विजस्य सव्यं जानुमुपस्पृस्य अमुकसगोत्राणां अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकशर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां कृत्ये श्वः अद्यवा करिष्यमाणप्रतिसांवत्सरीकश्राद्धे भवान् मया निमंत्रितः ॥ इति तांबूलेन कुशेन वा विप्रं निमंत्रयेत् आमंत्रितोऽस्मि इति प्रतिवचनं ॥ अक्रोधनैः शौचपरै० ॥ इति नियमान्

श्रावयेत् [एवं दर्शमहालयादौ मातामहादि द्विजनिमंत्रणं कार्यं ॥ प्रत्येकमेकैकद्विजपक्षे अ० गोत्रस्य अस्मत्पितुः अ० शर्मणः वसुरूपस्य कृत्ये श्चोद्यवेत्यादि० ॥ एवं पितामहादिविप्राणां निमंत्रणं पृथक् पृथक् कार्यं ॥ अग्रे उपचारनिवेदनादावप्येवमेव ॥] ततः कर्ता श्राद्धदिने पाक सिद्धिंकारयित्वा निमंत्रितान्विप्रानाहूय प्रत्युत्थानस्वागत वचनादिना सत्कृत्यमाध्याह्निकं कृत्वा नद्यादौ स्नात्वाऽपराह्णे पवित्रेस्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनामि ॥ अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ इति पवित्रं धृत्वा द्विराचम्य त्रिःप्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा पुण्य तिथौ ॥ अपसव्यं अ० गोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपिता महानां अ० शर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां प्रतिसांवत्सरीक श्राद्धं पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानां विश्वेदेवपूर्वकं सपिंडं पार्वणेन अन्नेन हविषा सद्यः करिष्ये ॥ कुरुष्वेति प्रति वचनं ॥ सव्यं ॥ ततो यजमानो ब्रह्मदंडं (कुश तिलसहितं हिरण्यं) गृहीत्वा ब्राह्मणान् प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् ॥ तत्र मंत्राः समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः॥ अपारसंसारसमुद्रसेतवःपुनंतु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ १ ॥ आपद्घनध्वांतसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः ॥ समस्ततीर्थाम्बुपवित्रमूर्तयो रक्षंतु मां ब्राह्मणपादपांसवः॥२॥

विप्रौघदर्शनात्क्षिप्रं क्षीयंते पापराशयः ॥ वंदनान्मंगला-
वाप्तिरर्चनादच्युतं पदं ॥ ३ ॥ इति ततः । आधिव्याधि
हरं नृणां मृत्युदारिद्र्यनाशनं ॥ श्रीपुष्टिकीर्तिदं वंदे विप्र
श्रीपादपंकजं ॥ इति नत्वा तिलदर्भोदकानि गृहीत्वा
अपवित्रः० शुचिः ॥ शुद्ध वालः सर्व शुद्धवालो मणिवा-
लस्त आश्विनाः ॥ श्येतश्येता क्षोरुणस्ते रुद्राय पशुपतये
कर्णा यामाः ॥ इति स्थलं प्रोक्षेत् ॥ ततः प्रतिसांवत्सरीक
श्राद्धे शरीरशुद्धिद्वारा अधिकारसंपत्यर्थं पावनमंत्रपठणमहं
करिष्ये ॥ इति संकल्प्य सहस्रशीर्षा० देवाः ॥ पुनंतुमा
पितरस्सोम्यासःपुनन्तुमा पितामहाः पुतन्तु प्रपितामहाः ॥
पवित्रेणशतायुषा ॥ १ ॥ पुनन्तुमा पितामहाः पुनन्तु
प्रपितामहाः ॥ पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ २ ॥
अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषंञ्चनः ॥ आरेबाधस्वदु-
च्छुनाम् ॥ ३ ॥ पुनंन्तुमा देवजानाः पुनन्तु मनसाधियः ॥
पुनन्तुविश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहिमा ॥ ४ ॥ पवित्रेण
पुनीहिमा शुक्रेणदेवदीद्यत् ॥ अग्ने क्रत्वा क्रतूंरनु ॥ ५ ॥
यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्नेविततमन्तरा ॥ ब्रह्मतेन पुनातुमा ॥६॥
पवमानस्सो अद्यनः पवित्रेण विचर्षणिः ॥ यः पोता सपुना-
तुमा ॥ ७ ॥ उभाभ्यान्देव सवितः पवित्रेण सवेनच ॥
मांपुनीहि विश्वतः ॥ ८ ॥ वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्य-